

Hans Witmer

4.Repliek

In algemene zin wil ik er allereerst op wijzen dat mijn ontwikkelingsmodel gebaseerd is op traditionele bronnen, maar ook uitgaat van stedenbouwkundige inzichten. Een methodiek die in 's-Hertogenbosch nog nooit is toegepast en die aanleiding geeft tot een verrassende nieuwe kijk op een mogelijke andere ontstaansgeschiedenis van de stad. Onderzoek op traditionele wijze zal meestal leiden tot gebruikelijke resultaten. De introductie van een nieuwe methodiek kan leiden tot verfrissende inzichten. Ik hoop dan ook met mijn hypothese een discussie op gang te brengen. Het in *Noordbrabants Historisch Jaarboek* 2019 en 2020 geschetste ontwikkelingsmodel betekent ook een herwaardering van de beschrijving van de vroegste geschiedenis van 's-Hertogenbosch, zoals die in de zestiende eeuw is opgesteld door de priester Molius. Zijn *Kroniek* blijkt nauwkeuriger en waarheidsgetrouwer dan door velen werd gedacht. In de laatste paragraaf van dit weerwoord wordt nog extra aanvullende informatie gegeven.

Als antwoord op de reacties van Ad van Drunen, Ronald Glaudemans en Ronald van Genabeek wil graag nog even stil staan bij de volgende onderwerpen:

1. 's-Hertogenbosch, een novum oppidum of *ville neuve*;
2. De kleine vesting;
3. De aanval van 1202 op de stad en de bouw van de vergrote vesting;
4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373.

1. 's-Hertogenbosch, een *novum oppidum* of *ville neuve*

In de inleiding voor Deel I van *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500-1810* schrijft jhr. mr. A.F.O. van Sasse van Ysselt (1852-1932):

Vreemd is het dat eene zoo groote kerk als de eerste St. Jan blijkens voormelde schepenakte van 1273 moet geweest zijn, buiten de stadsmuren gebouwd werd maar nog vreemder is het, dat ook de hertog Hendrik I buiten dien muur een hof bouwde, zoals Cuperinus dien beschrijft *om daer in te tracteren saken aengaende zijnder domeynder, welck huys noch staet in de Gasthuysstraete buiten die Gevangenpoort ende is genaemt 't Hoff van Brabant*.⁴⁵

In het boek *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* geeft Ronald Glaudemans aan dat het aannemelijk is dat de werkzaamheden aan de voorganger van de Sint-Jan vóór 1222 zijn gestart.⁴⁶ Het is opmerkelijk dat de situering van de vroegste Sint-Jan namelijk buiten de 'stadsmuren' niet eerder stedenbouwkundig historisch geanalyseerd is, mede gelet op de bovenstaande opmerking van Sasse van Ysselt. Hans Janssen, oud-stadsarcheoloog, beschrijft in zijn artikel 's-Hertogenbosch, een 'novum oppidum' in de Meijerij ca. 1200-1350', dat hertog Hendrik I 's-Hertogenbosch als het model beschouwde

voor al zijn nieuwe steden. De redenen van de hertog om steden te stichten worden volgens Janssen door historici op verschillende wijze uitgelegd:

1. De oudste en nog steeds prevalerende opvatting is, dat de hertog om strategische redenen steden stichtte, teneinde de grenzen van zijn hertogdom te versterken tegen de buitenwereld en om opstandige vazallen, die vanuit binnenuit tegen hem opstonden, te bedwingen.
2. Een recentere opvatting zag de *nova oppida* als de resultaten van de algehele agrarische expansie van de twaalfde eeuw, waarbij de hertogen slechts trachtten te profiteren van de onstuimige economische groei van de steden.
3. Door anderen wordt benadrukt dat de hertog op administratief, politiek en economisch gebied gebruik maakte van de nieuwe nederzettingen als structurend element van een tot dan toe marginaal deel van zijn territorium.⁴⁷

Deze opvattingen kunnen los van elkaar, maar ook gezamenlijk aanleiding hebben gegeven tot het stichten van steden. Volgens Janssen geven geschreven bronnen nauwelijks aanleiding tot de veronderstelling dat 's-Hertogenbosch of andere steden gesticht werden als versterkte grensvesting. Slechts eenmaal noemt de chroniqueur van de abdij van Egmond de nieuwe stad 's-Hertogenbosch een *munitio* (versterking), namelijk tijdens een militair treffen tussen hertog Hendrik I en de graven van Holland en Gelre in 1202.⁴⁸ In zijn artikel licht Janssen niet toe hoe het ideale stedenbouwkundige model van een novum oppidum eruitziet. In aangrenzende landen zoals Engeland, Duitsland en Frankrijk zijn ook vroeg-middeleeuwse steden gesticht.

F. van Hall beschrijft in 'Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten' de vorm van een gestichte stad of een *ville neuve*.⁴⁹ Een gestichte stad heeft een kasteel, burcht of vesting, een kerk en een marktgebouw of marktterrein. In 's-Hertogenbosch zijn het huidige Marktterrein, het terrein van de Sint-Jan en het terrein van de Sint-Jacobskerk de hoogste punten ten opzichte van het omringende laagland. Deze drie gebieden zijn mogelijk gefaseerd in gebruik genomen en onderscheiden zich door hun verschillende functies, namelijk gezag, kerk en handel/markt. Deze drie gebieden gelegen langs de Marktstroom worden met elkaar verbonden door de weg van en naar Hintham.⁵⁰

Naast deze drie functies diende de situering van de te stichten stad ook te voldoen aan specifieke eisen om zijn bestaansrecht succesvol te ontwikkelen, zoals de nabijheid van een doorwaadbare plaats van een rivier, de aanwezigheid van een kruispunt van hoofdwegen of zoals bij 's-Hertogenbosch de ligging langs rivieren en beken naar het binnenland en de directe bereikbaarheid van de grote waterwegen, de Maas en de Rijn.

De Latijnse benaming *novum oppidum* voor 's-Hertogenbosch kan volgens Janssen gelijkgesteld worden met de in Frankrijk gebruikte term *ville neuve* voor een gestichte stad.⁵¹ Zowel Van Drunen als Glaudemans en Van Genabeek gaan in hun reacties niet nader in op het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum was. Hadden zij dit wel gedaan, dan zouden zij minstens moeten aangeven, dat mijn hypothese over de situering van het hof, de kerk en de markt onjuist is. De kaart van 's-Hertogenbosch in het Noordbrabants Historisch Jaarboek 2020, deel 2, pag. xx geeft een overzicht van de opeenvolgende stadsuitbreidingen vanaf het

45 Sasse van Ysselt, *De voorname Huizen*, deel 1, 22, 23.

46 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 34-38; vriendelijke mededeling R. Glaudemans.

47 Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 101.

48 Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 101.

49 Van Hall, *Eijsden, een vrijheid*, 361.

50 Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39-42.

51 Vriendelijke mededeling Hans Janssen 2018.

begin van de stad tot ongeveer 1550. Op het hoogste punt in de omgeving – de huidige Markt – heeft de hertog zich gevestigd met een aantal getrouwen. Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat hier tegen het einde van de twaalfde eeuw een bos werd geroid.⁵² Kortom het feit dat 's-Hertogenbosch een novum oppidum is, ondersteunt mijn ontwikkelingsmodel.

2. De kleine vesting

Molius, een zestiende-eeuwse Bossche priester, schrijft rond 1550 over de ontstaansgeschiedenis van zijn stad en geeft het jaar 1185 aan als stichtingsdatum van een vesting. Hij vermeldt dat in dat jaar in een bijna cirkelvormige omtrek een aarden omwalling en drie sterke poorten (waarschijnlijk in tufsteen) werden gebouwd.

Zo konden zij zich gemakkelijk verdedigen tegen een gewelddadige aanval van hun rivalen (de Heusdenaren) en konden dezen in de toekomst hun nieuwe huizen en weer op te bouwen woonsteden niet meer verwoesten en henzelf ook niet meer van die plaats verdrijven of proberen dit te doen. Maar vooral ook was het zaak dat de steden van Brabant door deze bolwerken de Geldersen binnen hun eigen grenzen hielden en hun drieste pogingen, invallen en plunderingen, waardoor zij vaak overal het land teisterden, beteugelden en tegengingen.⁵³

Ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 zijn tufstenen fundamenten van één meter breedte aangetroffen, die op basis van vondsten tijdens het archeologisch onderzoek konden worden gedateerd omstreeks 1170.⁵⁴ Het is in 's-Hertogenbosch het enige gebouw van tufsteen. Hans Janssen gaat ervan uit dat dit gebouw onderdeel was van de residentie die de hertog zelf in 1222 zijn *curia* noemde, toen hij in ruil voor het verkrijgen van politieke steun (en financiële middelen) een aantal van zijn allodia opdroeg aan de aartsbisschop van Keulen en deze weer in leen terugkreeg. Onder de bezittingen, die in ruil worden gegeven, bevindt zich een aantal van de nova oppida (Tilburg, Dormaal, Hannut), maar in de eerste plaats: *...allodium [suum] de Orthen cum Buscho et [aliis] pertinenciis omnibus [excepta] curia sua et atrio ecclesia, in quibus [munitionem] construxerit...*⁵⁵ De hertog maakt hier dus zeer nadrukkelijk een onderscheid tussen zijn goed Orthen inclusief de nieuwe stad 's-Hertogenbosch en zijn eigen curia (hof) met het *atrium ecclesiae*. Janssen constateert:

Het is opmerkelijk dat in de oorkonde of zeer nadrukkelijk het militaire element wordt ingesloten, zoals bij Dormaal (*...[cum castro et aliis] suis appendiciis...*), en Hannut (*...[cum c] astro et aliis attentis...*) of wordt uitgesloten zoals bij Tilburg (*...cum suis attentis p[reter] munitioem que ab episcopo Traiectensi [tenetur]...*, waar klaarblijkelijk het kasteel al een leen was van de bisschop van Utrecht. Eenzelfde voorbehoud inzake een militair element wordt gemaakt voor zijn hof in 's-Hertogenbosch, namelijk als hij (dat wil zeggen de hertog) daarin een versterking zal hebben geconstrueerd. Dit betekent dus dat de hertog in of rond de stad of eventueel alleen rond zijn hof van plan is een versterking te construeren of daarmee bezig is en dit nog niet voltooid heeft. Als de versterking gebouwd zal worden, zal deze dus van de opdracht in leen worden uitgesloten. Deze passage zou kunnen slaan op de bouw van de nieuwe stadsmuur, maar ook op een plan voor de verbouwing van zijn curia tot een apart, binnen de ommuring van de stad opgenomen versterking.⁵⁶

De tekst van de hertog zou ook op een andere manier uitgelegd kunnen worden. Hij zou bedoeld kunnen hebben op het herstel van de in 1202 verwoeste munitio, de kleine vesting. Zijn eigen hof (*curia*) maakte onderdeel uit van de nieuwe, vergrote vesting, die de huidige Markt omvatte. Het terrein waar zijn verwoeste jachtverblijf stond, heeft hij vermoedelijk niet in de oorspronkelijke situatie hersteld. Later – in 1228 – schonk hij het grootste deel van dit gebied aan de Minderbroeders. Het resterende deel, dat gelegen was naast de kleine vesting en later binnen de vergrote vesting, heeft mogelijk gediend als kwartier voor het leger van hertog Hendrik I.

Verder merkt Hans Janssen in zijn artikel nog op dat het erop lijkt dat de hertog handig gebruik heeft gemaakt van het politieke machtsvacuüm in het noordelijke deel van Brabant om via de stichting van nova oppida zijn gezag uit te breiden ten koste van vele lokale machthebbers en daardoor zijn inkomsten te vergroten.⁵⁷ In deze situatie kregen de nova oppida de mogelijkheid om als regionaal marktcentrum te gaan fungeren en er zijn aanwijzingen in de stadsrechtsverleningen, dat hertog Hendrik in dit marktsysteem ernaar gestreefd heeft zijn eigen domein, de *civitas ducis* 's-Hertogenbosch tot meest geprivilegieerde plaats te maken. Als enige van zijn stichtingen rustte hij deze uit met tolprivileges op de Rijn en door Gelre, waardoor behalve regionale ook internationale handel mogelijk werd.

De *Kroniek van Molius* vermeldt over dit gebied ter plaatse van Pensmarkt 20-24: 'De jagers van de hertog hadden deze hut omgeven met een wal en een soort gracht om geen geweld te hoeven duchten van vijanden of van hun rivalen van elders'.⁵⁸ De Latijnse tekst van Molius vermeldt het woord *casulae*, dat 'hutje' betekent. In de tijd van Molius waren er geen sporen meer te zien van de oorspronkelijke bebouwing hier. Het gekozen woord moet dus als een interpretatie worden gezien. Van Drunen is van mening dat alleen de oudste fase van dit gebouw als een verblijf van de hertog bestempeld kan worden. Hij beschouwt de volgende bouwfases ter plaatse van de panden Pensmarkt 20-24 in de dertiende eeuw op deze locatie als een nieuwbouw voor de Lombarden.⁵⁹ Molius geeft verder aan dat op de Markt het slot van de hertog werd gebouwd⁶⁰ en dat buiten de muren een tweede gebouw van de hertog, het hof van de raad, werd gebouwd als kasteel.⁶¹

Molius zet ons met zijn beschrijving van de eerste omwalling van 1185 die korte tijd daarna in steen werd opgetrokken mogelijk op het spoor van een oudere fase. Het door Molius omschreven bijna cirkelvormige gebied met drie poorten zou overeen kunnen komen met het ommuurde gebied van de (huidige) Markt. De toevoeging 'met drie poorten' is wel een aanwijzing voor een mogelijke vorm. Over die drie poorten geeft Molius in zijn kroniek de volgende informatie:

52 Janssen, *Van Bos tot Stad*, Markt, 57.

53 Molius, *Kroniek*, 83-85 (citaat 85).

54 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom*, 107-108; Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 105.

55 Camps, *Oorkondenboek I*, 1, nr. 123.

56 Camps, *Oorkondenboek I*, 1, nr. 123, Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 105.

57 Janssen, *'s-Hertogenbosch, een novum oppidum*, 107.

58 Molius, *Kroniek*, 73-75.

59 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom*, 107-108.

60 Witmer, *'Het verborgen verleden 1'*, zie afb. 17 en 18, 40 en 41.

61 Witmer, *'Het verborgen verleden 1'*, zie afb. 19 en 21, 46 en 48.

Zo bouwde elke stad op eigen kosten haar poort en zo gaven zij vorm aan de toekomstige stad. De Leuvenaren bouwden de Gevangenpoort aan het begin van de Hinthamerstraat, de Brusselaars de poort die in de Orthenstraat is, de Kruispoort, en de Antwerpenaren de zogeheten Poort van de Heilige Maria, die toen in de buurt van het Wild Varken lag, die later bij de uitbreiding van de stad afgebroken is en opgeruimd.⁶²

Van Drunen twijfelt in zijn reactie op mijn artikel sterk aan een ommuurde kleine vesting. Ik herken die twijfels. In mijn tekst verwoord ik die twijfels ook. De rondgang die Van Drunen maakt, heb ik natuurlijk ook 'gelopen'. Redeneer je vanuit het ville-neuve model dan is een versterking ter plaatse van de Markt een logische gedachte. De vraag die dan gesteld kan worden is, hoe heeft die versterking eruit gezien? De 'doorlopende' structuurlijn tussen de Moriaan en het Huis van de Ridder in de Ridderstraat kan naar mijn mening niet toevallig zijn ontstaan en beschouw ik als een aanwijzing voor de aanwezigheid van een vroegere versterking. In mijn reconstructie heeft de hertog een handelsnederzetting gerealiseerd, gecombineerd met een militaire vesting ter verdediging van 's-Hertogenbosch tegen de legers van de graven van Holland en Gelre. Het betreft hier een combinatie van huisvesting van het gezag en de handel, waarvan beide profijt hadden.

Hertog Hendrik I kon in 1197 met een gerust hart deelnemen aan de Duitse Kruistocht. Hij zou mogelijk enkele jaren wegblijven. Maar hij liet de jonge stad 's-Hertogenbosch goed verzorgd achter. Er zijn sterke aanwijzingen dat hij een te verdedigen vesting (munitio) had gerealiseerd. Daarnaast had de stad tolprivileges ontvangen van de graaf van Gelre voor het graafschap Gelre en keizer Hendrik VI had, op voorspraak van Hertog Hendrik I, toestemming verleend tot varen op de Rijn. Keizer Hendrik VI overleed echter vroegtijdig in Messina eind september 1197 aan de gevolgen van een koortsaanval. De deelnemers aan de Duitse Kruistocht hadden het Heilige Land nog niet bereikt toen zij het bericht van zijn overlijden ontvingen. Zij haastten zich terug naar huis, gelet op de te verwachten opvolgingsproblemen. Keizer Hendrik VI liet namelijk een vierjarig zoontje achter. Ook hertog Hendrik I keert in 1198 terug om zijn positie te behouden en mogelijk te versterken. Samenvattend: historische bronnen, de Kroniek van Molius en de stedenbouwkundige analyse leiden tot de conclusie dat er een kleine vesting bestaan moet hebben.

3. De aanval op 's-Hertogenbosch in 1202 en de bouw van vergrote vesting

Johan Hendrik van Heurn beschrijft in *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, deel I in 1776 de aanval op de stad in 1202:

De Graaf van Holland, brak zodra hem die tijding ter ooren kwam het beleg van Utrecht op en belegerde 's-Hertogenbosch, welke stad hij met zo veel geweld aantastte dat zij op den zevenden van September aan hem overging. Willem, Heer van Perwijs, broeder van Hertog Hendrik en Hendrik van Kuik, die zich met hun volk ter verdediging daar binnen begeven hadden, werden aldaar gevangen. Vermits den Graaf ter ooren kwam, dat de Hertog Hendrik tot hulp in aantogt was, deed hij de stad met haast plunderen, dien hij vervolgens in koolen leide.⁶³

De verwoesting van 's-Hertogenbosch in 1202 door de legers van de graven van Holland en Gelre moet voor de hertog een enorme tegenslag zijn geweest. Hij moest de burgerij en de

kooplieden weer vertrouwen geven in de potenties van de nieuwe stad. De mogelijkheid bestaat dat Hertog Hendrik deze smet op zijn blazoën heeft willen wegpoetsen. Mogelijk zijn constructiefouten mede de oorzaak geweest van de vernietiging van de toenmalige kleine vesting. Daarbij kan gedacht worden aan een slechte fundering en onvoldoende stabilisatiemaatregelen, zoals steunmuren.

Aan de oostzijde van het gebied van de kleine vesting, dat rond 1222 binnen de grote vesting viel, lag de Marktstroom. De relatie met het water speelde een belangrijke rol voor de tolheffing, handel en goederenopslag. Alle resten van de oude ommuring (van de kleine vesting) zullen opgeruimd zijn of het meest waarschijnlijk hergebruikt zijn. Aan de zuidzijde werd een nieuwe sterkere verdedigingsmuur gebouwd. Mogelijk is het puin van de eerste vestingmuur gebruikt voor de vulling van het kistwerk van de nieuwe tweede vestingmuur. Dit is een bouwwijze voor muren, waarbij aan binnen- en buitenzijde een dunne muur werd opgemetseld met af en toe een steen ter verankering naar binnen gericht, waarna de ruimte tussen de muurtjes werd gevuld met een betonachtige mortel van kalk, vermengd met toeslagmaterialen zoals grind, schelpen en steenpuin.

De westelijke muur van de kleine vesting lag ruim binnen het gebied van de grote vesting van rond 1222. Aan de Marktzijde is naast de ruggengraat in het blok op de Markt op meerdere locaties metselwerk aangetroffen in Vlaams verband. Alleen ter plekke van het blok op de Markt is een stuk muur aangetroffen dat door zijn hoogte en detaillering aan de Pensmarktzijde een onderdeel geweest kan zijn van de eerste kleine versterking. Sloop van de restanten was rond 1222 niet noodzakelijk, daar dit deel van de muur geen verdedigingsfunctie meer had.

De fundering kon helaas niet onderzocht worden. Tegen de achtergevel van het pand Pensmarkt 15 was een beerkelder aangebracht. De onderzijde van de beerkelder bevond zich op 2,78 meter +N.A.P. (zie afb. 1). Een relatie met een achterliggend bouwwerk aan de Marktzijde kon ook niet aangetoond worden. De huidige achtergevels van de aangrenzende panden op de Markt zijn duidelijk deels achter het muurwerk met Vlaams verband aangebracht.

Bouwhistorisch onderzoek van het pand Markt 28, gelegen aan de oostzijde van het blok op de Markt, heeft aangetoond dat de achterzijde van het pand gebouwd was tegen een 0,70 meter dikke muur van een oudere structuur. Deze muur is bij de sloop van de panden Markt 28 en Pensmarkt 7 en 9 geheel verwijderd.⁶⁴

Van Drunen benoemt ook het terrein naast de Moriaan tot en met het eerste pand (Hoge Steenweg 1/1a) na het Scheidingsstraatje in zijn reactie. De percelen waren belast met cijzen in natura, namelijk was en peper. Hij oppert de mogelijkheid dat dit het terrein van de kerk was dat in 1222 buiten het leen aan de bisschop van Keulen werd gehouden. Dan zou hier een kerk gestaan kunnen hebben.⁶⁵ Ronald Glaudemans geeft in zijn studie aan dat het zeer aannemelijk is dat met de voorganger van de Sint-Jan al voor 1222 gestart is. In de opzet van de *villeneuve* was de huidige locatie voor de kerk van de stad gereserveerd.⁶⁶ Mogelijk is dit terrein naast de Moriaan (dus buiten de kleine vesting) gebruikt voor het begraven van de doden die zeker zijn gevallen tijdens de aanval op 's-Hertogenbosch en die snel begraven moesten worden. De aanwezigheid van een kapel of kerk ter plekke lijkt mij zeer onwaarschijnlijk.

62 Molius, *Kroniek*, 85.

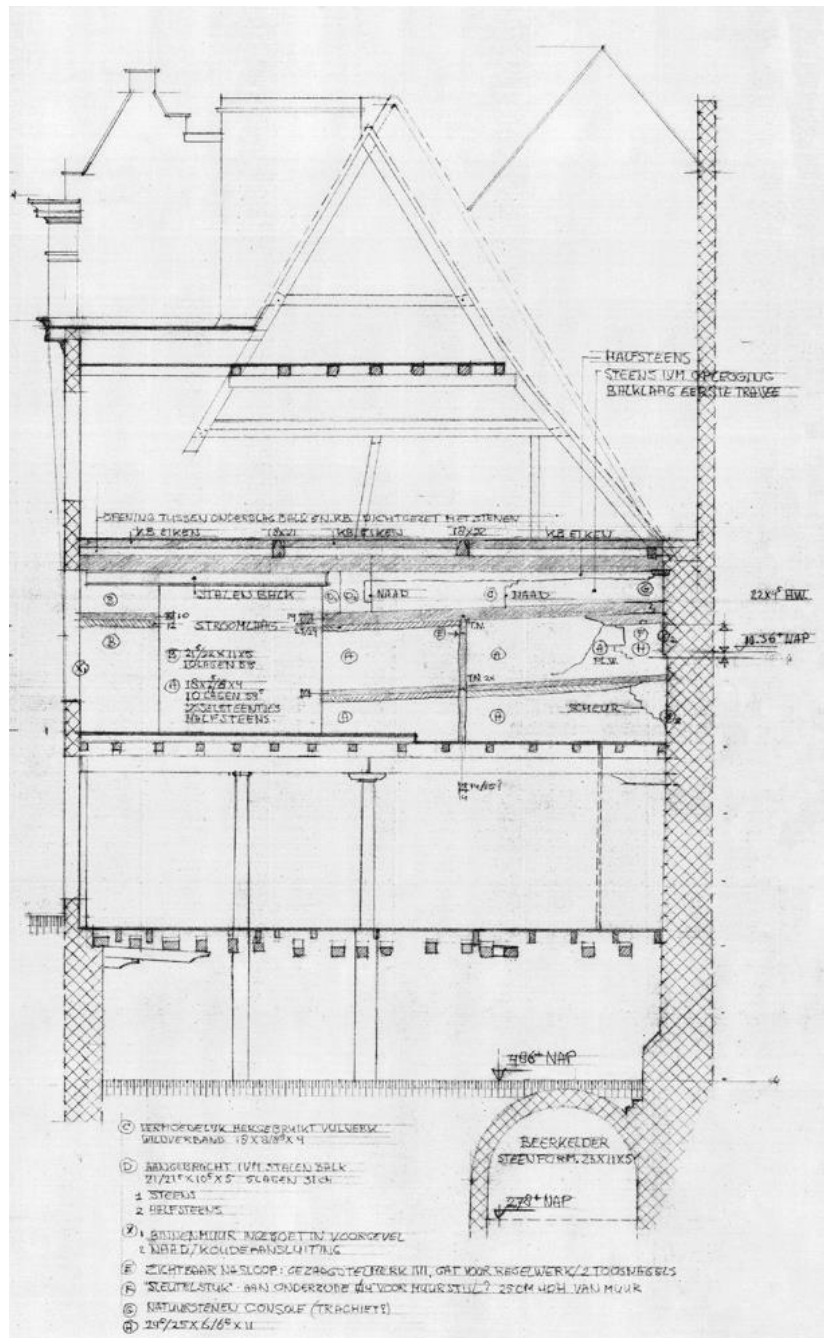
63 Van Heurn, *Historie der Stad*, 1776, Eerste Deel, Tweede Boek I, 104-105.

64 AEH, BW, blok 1.11, pand Markt 28; Witmer, 'Het verborgen verleden 1', 39.

65 Van Drunen, *'s-Hertogenbosch, van straat tot stroom*, 180, 193. Dit terrein strekte zich tot aan het huidige Scheidingsstraatje uit. Het heeft na oorlogsschade tientallen jaren braak gelegen totdat grootschalige nieuwbouw het bodemarchief volledig heeft verstoord.

66 Glaudemans, *De Sint-Jan*, 33-38.

Doorsnede pand Pensmarkt 15

Naast de al eerder vermelde kenmerken van een deel van de achtermuur van de panden Pensmarkt 13 en 15, zoals het Vlaams verband, de profielstenen, de verweerde kleurstelling en het ontbreken van een gelijkwaardige tegenhanger, kunnen nog de volgende constatering worden toegevoegd:

- De linker en rechter zijgevel van de panden Pensmarkt 13 en 15 waren ingeboet in de achtergevel.
- De scheidingsmuur tussen Pensmarkt 13 en 15 was stotend tegen de achtermuur uitgevoerd.
- Er zijn geen oorspronkelijke, dichtgezette gevelopeningen geconstateerd in de achtergevel van de panden. Ook de aangetroffen balkgaten waren ingehakt.

Van Sasse van Ysselt neemt aan dat het bouwen van de SintJan en het hof van Brabant alleen te verklaren is als hertog Hendrik I het voornemen had om ook die aanzienlijke gebouwen binnen de stadsmuren te trekken. Hij leidt dat af de aanwezigheid van een stuk vestingmuur in de tuin van het huis 'De Wildeman' (Verwersstraat 7), komende uit de richting van de Fonteinstraat naar de achter dat huis stromende Dieze. Deze muur had niet minder dan dertien versnijdingen. Daar van een voortzetting in zuidwaartse richting geen sprake is, neemt hij aan dat de doortrekking van de muur gestaakt is.⁶⁷ Naar mijn mening bestaat de mogelijkheid dat de kleine vesting aan de zuidoost-zijde tussen de Marktstroom en de Verwersstroom was voorzien van een tweede muur en dat dit deel in de tuin van Verwersstraat 7 een onderdeel daarvan was. Tussen de muren heeft als extra bescherming mogelijk ook een gracht gelegen richting de Marktstroom. Dit ingesloten gebied kon dus dienen als vrij schootsveld. Archeologisch onderzoek aan de andere zijde van de Verwersstroom ter plekke van 'Achter het Verguld Harnas' (1997-1998) heeft de aanwezigheid van twee 'woontorens' met schuurachtige bijgebouwen uit ongeveer 1300 aangetoond, die gelegen zijn ten zuiden van de 'nieuwe vestingmuur' achter het huidige stadhuis. In dit gebied woonden in de dertiende en/of veertiende eeuw waarschijnlijk stedelingen en/of handelaren van Joodse komaf.⁶⁸ Ook Molius schrijft hierover:

Aldus was er in die tijd een grote toestroom van mensen van allerlei afkomst naar de nieuwe stad en gaf deze toegang tot de welkome vrijheid. Zo ook is in het recente verleden nog aan het licht gekomen dat er in die tijd buiten de poort van de Heilige Maria, op de plaats die naar Het Wild Varken genoemd is, enkele groepjes joden gewoond hebben met hun eigen gebruiken en leefgewoonten. Maar toen zij er op betrappt werden dat zij een vreselijk, afschuwelijk complot aan het beramen waren ter vernietiging van de nieuwe stad, zijn zij allen tegelijk ter dood gebracht en op de Vugtherhei niet ver van de galg verbrand.⁶⁹

Dit deel van de stad is pas na 1318 binnen de muren gekomen.⁷⁰ De woon- en werkomgeving van de poorters van 's-Hertogenbosch lag voor die tijd op enige afstand van de kleine en vergrote vesting. Na de periode van overstromingen tussen 1250 en 1300 en vervolgens na de start van de bouw van de eerste stadsmuur is dat vermoedelijk geleidelijk gewijzigd. Zijn de kooplieden die, samen met de hertog, geïnvesteerd hadden in de ommuring van rond 1222 gebleven? Hebben zij getwijfeld aan het bestaansrecht van de stad door de overstromingen die de stad teisterden? Hierdoor zal de economie zich slecht of minder positief ontwikkeld hebben.

De verplaatsing van de rooilijn van de bebouwing aan de zuidzijde van de Markt binnen de vergrote vesting, de demping van het deel van de Verwersstroom binnen de muren van de vergrote vesting, de bouw van de Grote Waag, het Vleeshuis, het Broodhuis en de Lakenhal wijzen op een hersteld geloof in het bestaansrecht van de stad. Hetzelfde kunnen we zeggen van de stedenbouwkundige aanpassing van het gebied, namelijk ter hoogte van de huidige Schapenmarkt, die plaats vond rond 1300. Poorters hebben zich rond 1300 binnen de muren van de vergrote vesting gevestigd ter plaatse van de Sadelstraat en mogelijk achter de hoofdbebouwing langs de Hooge Steenweg en de Orthenstraat.⁷¹

67 Sasse van Ysselt, *De voorname huizen*, deel I, 22 en 23.

68 Janssen en Treling, *Van penningen en groten*, 18, 53 en 62.

69 Molius, *Kroniek*, 91 en 93.

70 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. xxx, (voorheen 6.3.1) pag. xx.

71 Witmer, 'Het verborgen verleden 2', afb. xxx, (voorheen 6.1.2) pag. xx.

4. De verbouwing van het 'huis van de Hertog' op de Markt in 1373

Bij het verder bestuderen van de oorkonden van Martin de Bruijn is een verklaring van Hertogin Johanna uit 1373 aangetroffen. Martin de Bruijn lokaliseert deze oorkonde op de Pensmarkt 7-9(?) ter plaatse van het Broodhuis.⁷² Na het analyseren van de tekst ben ik ervan overtuigd dat het hier gaat om de locatie van het voormalige raadhuis tegenover het stadhuis Markt 1, een deel volgens Molius van het oorspronkelijke pand van de hertog aan de Markt. Na 1348 tot 1366 wordt in het raadhuis, gelegen in het uitstekende deel van het blok op de Markt het overleg gevoerd tussen het bestuur van de stad en de vertegenwoordigers van de hertog. In 1366 werd het pand Markt 1 door het stadsbestuur als raadhuis in gebruik genomen.

In 1373 heeft hertogin Johanna een huis in haar hoekhuis tussen de vleeshouwers en een kamer van de Heilige Geest – welk huis lange tijd leeg had gestaan omdat niemand het in cijns wilde nemen – in vier 'kameren' gedeeld en in cijns gegeven. Zij geeft een van die kameren, gelegen tussen Arnoud Berewout de jonge en Koenraad de Writer voor 35 schellingen per jaar aan Godschalk van Megen. De hertogin gebruikt de term 'een huys met eenre hofstat (residentie/curia)'. Het lijkt aannemelijk dat het hier gaat om het voormalige verblijf van de hertog en de locatie van het voormalige raadhuis (tot en met het hoekhuis) in het uitstekende deel van het blok op de Markt. De opmerking van Molius dat hertog Hendrik I op de Markt een slot heeft gebouwd, stemt hiermee overeen. Kortom: er is voldoende materiaal voor handen om te bewijzen dat Molius betrouwbaar is als historische bron.

De oorspronkelijke tekst van de verklaring van hertogin Johanna luidt:

Johanne bider gracie Goids hertoghynne van Luccemborch, van Lothrike, van Brabant, van Lemborch ende marcgravinne des heylichs Ryx, doen condit allen luden, want wij een huys met eenre hofstat gheleghen in onse hoechhus binnen onser stadt vanden Bossch tusschen der vleeshouwer ende eenre cameren die den Heyligen Gheest toehoirt, dair wij jaerliken tijns af te hebben plaghen langhen tijt ydel ende ledich ghestaen heeft, ende onsen tijns dair af ghederft hebben, so dat wij daden te weten doen ende ghebieden inder kerken of yeman dat voirscreven huus metter hofstat aenverden woude ende onsen tijns dair af jaerlix gelden ende betalen als ghewoenliken is metten afterstelle, ende nyeman en quam die dat doen woude, dair om hebben wij bij rade Godefroits vanden Torne, ons rentmeesters van Brabant, ende Heynrics Loesen, ons rentmeesters vanden Bossch, dat voirscreven huus metter hofstatte tijnsse gegeven ende in vier cameren ghedeilt, so dat wij een vanden voirscreven vier cameren gheleghen tusschen Amt Berwout den jonghen aen deen side ende Coenrart den Writer aen dander side hebben doen geven ende gheven mit desen brieve Goidscalc van Meghen erfelijc te hebben ende te houden, hem, sinen nacomelinghen ende erfghenamen, om vivendertich scillinghe payments ons, onse naacomelinghen ende ergghenamen oft onsen rentmeester vanden Bossche die ten tide sijn sal tot onsen behoif alle jair te Kerstavont erfelijc ende ewelijc te betalen in alsuiken ghelde als wij of onse rentmeesters vanden Bossch voirscreven iarerlijx ten tide der betalinghen in onse voirscreven stadt vanden Bossch van onsen renten nemen suelen, ende gheloven den voirscreven Goidscalc dair af altoes waerscap te doen also verre alst recht.

Aanzicht van het blok op de Markt en de voormalige locatie van het verblijf van hertog Hendrik I op de Markt.

Nawoord

Mijn dank gaat uit naar Ad van Drunen, Ronald Glaudemans, Ronald van Genabeek en Ton Kappelhof, die bereid waren te reageren op mijn artikel ‘Het verborgen verleden van 's-Hertogenbosch, een ontwikkelingsmodel van de stad vanaf 1170 tot 1400’. Het artikel van Ton Kappelhof over de financiering van de stadsmuur beschouw ik als een aanvulling op mijn publicatie. Ik ben van mening dat de verklaring van hertogin Johanna uit 1373 bewijst dat de hertog in het blok op de Markt woonde, namelijk in de hertogelijke residentie of *curia*. Naast het stedenbouwkundige bewijs is er voldoende bronnenmateriaal om het bestaan van de kleine vesting en de vergrote vesting aannemelijk te maken. Daarom geven de binnengekomen reacties mij geen aanleiding om mijn conclusies aan te passen. Natuurlijk heb ik kennis genomen van het boek *'s-Hertogenbosch, Stad op de schop, 40 jaar archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch* van Ronald van Genabeek, Eddie Nijhof en Frederike Schipper. Een boeiend overzichtswerk. Dit boek geeft mij echter geen redenen tot andere inzichten. Ik heb getracht de geschiedenis van de stad te benaderen vanuit een andere invalshoek.

Afkortingen

AEH, BW Archief Groot Tuighuis 's-Hertogenbosch, Bouwhistorische waarnemingen NL-HtSA Stadsarchief 's-Hertogenbosch.

Literatuur

- Camps, H.P.H.e.a., ed., *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312*, I ('s-Gravenhage 1979).
- Drunen, A.H. van, *'s-Hertogenbosch, van straet tot stroom* (Zeist/Zwolle 2006).
- Hall, F. van, *Eijsden, een vrijheid met Luikse stadsrechten*, Maaslandse Monografieën 74, (Hilversum 2011).
- Glaudemans, R., *De Sint-Jan te 's-Hertogenbosch, Bouwgeschiedenis en bouwsculptuur 1250-1550* (Zwolle 2017).
- Heurn, J. H. van, *Historie der Stad en Meyerye van 's-Hertogenbosch*, Deel I (Utrecht 1776).
- Janssen, H.L., *Van Bos tot Stad*, ('s-Hertogenbosch 1983).
- Janssen, H.L., 's-Hertogenbosch, een novum oppidum in de Meierij ca. 1200-1350', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 10 (2007) 95-140.
- Janssen, H.L. en J.R. Treling, *Van penningen en groten, De schatvondst Achter het Verguld Harnas in 's-Hertogenbosch* (Utrecht 2011).
- Molius, Willem, *Kroniek van Molius, Een zestiende-eeuwse Bossche priester over de geschiedenis van zijn stad*, ed. J.A.M. Hoekx ('s-Hertogenbosch, 2003).
- Oppermann, O., ed., *Fontes Egmundenses*, Werken van het Historisch Genootschap derde serie nr. 61 (Utrecht 1933).
- Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *De voorname Huizen en Gebouwen van 's-Hertogenbosch, alsmede hunne eigenaars of bewoners in vroegere eeuwen, Aanteekeningen uit de Bossche Schepenprotocollen, loopende van 1500 tot 1810* (3 dln.; 's-Hertogenbosch 1910-1915).